

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГАЛУЗЕВОГО ПРАВА**

**ПОРЯДОК ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВІДМОВИ ВІД ЦИВІЛЬНО-
ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: студент ІV курсу 13-421Мз група
Спеціальності: 081 Право
Освітньо-професійної програми «Право»

Левченко Тетяна Олексіївна

Керівник к.ю.н., доц. **Проценко М.В.**

Рецензент к.ю.н., доц. **Риженко І.М.**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 Поняття цивільно-правового договору як джерела правового регулювання цивільно-договірних відносин.....	6
1.1. Поняття цивільно-правового договору в літературі та законодавстві	6
1.2. Загальна характеристика нормативно-правової основи укладення, зміни і розірвання договорів у цивільному праві	13
1.3. Поняття та класифікація договорів в цивільному праві зарубіжних країн	23
РОЗДІЛ 2 Порівняльно-правова характеристика відмови від цивільно-правового договору	30
2.1. Порівняльне дослідження поняття та підстав відмови від договору	30
2.2. Порівняльне дослідження правових наслідків відмови від договору у цивільному праві України та зарубіжних країн	38
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність теми. Кількості договірних зв'язків в економічному середовищі України та міжнародній торгівлі зростає у зв'язку із запровадженням нових принципів цивільного права, розвитком різних договірних форм та електронної комерції. Зазначене вимагає формулювання і застосування нових підходів до цивільно-правового регулювання інституту договору взагалі та укладення, зміни і розірвання договору, зокрема. Цей процес супроводжується звуженням адміністративного впливу держави на діяльність фізичних і юридичних осіб, чим розширюється свобода цивільно-правового договору та виникає потреба у регулюванні договірних відносин на основі загальних принципів цивільного і договірного права.

Питання, пов'язані з регулюванні договірних відносин, раніше були предметом досліджень таких вчених, як О.В. Дзера, А.С. Довгерт, Н.С. Кузнецова, В.М. Коссак, В.В. Луць, З.В. Ромовська, М.М. Сібільов, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський та інші та інші. Однак, незважаючи на значний внесок досліджень вказаних вчених в розвиток правової науки, низка проблемних питань досліджена лише фрагментарно. До них відносяться, зокрема, проблемні питання, пов'язані з порядком та правовими наслідками відмови від цивільно-правового договору. Оскільки правова система України знаходиться на стадії формування, а сама держава – на шляху до європейської та євроатлантичної інтеграції, удається за необхідне провести порівняльно-правове дослідження зазначених питань.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є порівняльно-правове дослідження порядку та правових наслідків відмови від цивільно-правового договору.

Для досягнення даної мети були сформовані такі **завдання:**

- дослідити поняття цивільно-правового договору в літературі та законодавстві;
- проаналізувати загальну характеристику нормативно-правової основи укладення, зміни і розірвання договорів у цивільному праві;
- розкрити поняття та класифікація договорів в цивільному праві зарубіжних країн;
- здійснити порівняльне дослідження поняття та підстав відмови від договору;
- здійснити порівняльне дослідження правових наслідків відмови від договору у цивільному праві України та зарубіжних країн.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із відмовою від договору у цивільному праві.

Предметом дослідження є результати наукових досліджень, цивільно-правові норми, за допомогою яких визначається порядок відмови від цивільно-правового договору, відомості щодо їх практичного застосування.

Методи дослідження обрані, виходячи із мети і завдань роботи, а також із врахуванням об'єкта і предмета дослідження. В основу дослідження покладено метод ідеалістичної діалектики як фундаментальний (філософський) метод наукового пізнання.

При проведенні дослідження використовувались загально наукові методи: формально-юридичний, статистичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, порівняльний, описовий, експериментальний, ряд логічних методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, версії та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота робить спробу комплексного порівняльно-правового дослідження порядку та правових наслідків відмови від цивільно-правового договору.

Практичне значення роботи полягає у виявленні основних проблемних питань щодо відмови від цивільно-правового договору та практичних рекомендацій в сфері їх правового регулювання. У роботі сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані в подальшому дослідженні даної теми, а окремі положення та висновки роботи – в процесі підготовки і проведення практичних занять з курсу «Цивільне право України», «Міжнародне право».

Апробація результатів дослідження

Основні положення дослідження були представлені на Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції _____.

Публікації: _____

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається із вступу, двох розділів, які поділяються на чотири підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 58 с. Список використаних джерел налічує 40 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

1.1. Поняття цивільно-правового договору в літературі та законодавстві

Договір є важливим засобом регулювання цивільно-правових відносин, а його укладення призводить до виникнення юридичного зв'язку. Видання нормативно-правових актів, які визначають загальні правила поведінки, само по собі, не породжує виникнення взаємовідносин між суб'єктами, яким вони адресовані, а укладення договору між конкретними особами тягне за собою виникнення конкретного відношення між ними. Тобто, договір виконує функцію формування правових зв'язків між певними особами, створює взаємодію між його суб'єктами, визначає вимоги стосовно порядку і послідовності виконання всіх дій учасників договірних відносин.

Вказане багатозначне уявлення про договір з певними змінами було практично реалізовано в ЦК. Цивільне законодавство раніше не визначало поняття цивільно-правового договору, хоча містило багато норм, спеціально присвячених договорам. Це пов'язано з тим, що договір вважався різновидом угоди, поняття якої подано в ЦК УРСР.

Для повноти визначення поняття «договір» необхідно відобразити усі значення цього терміну в їх сукупності, об'єднуючи розуміння договору як юридичного факту, як зобов'язального правовідношення і як документу. Оскільки терміни домовленість, угода і згода є синонімами, то їх використання в сентенції договору і надалі спонукатиме дослідників до нових спроб визначення сутності договору через ці категорії. Необхідно вказати, що визначення поняття договору через категорію «правочин» може викликати його несприйняття окремими дослідниками, оскільки в ГК взагалі

не використовується термін «правочин», а значить при такому способі визначення сутності договору не буде враховано господарський договір як вид цивільно-правового договору. На нашу думку, визначення договору через термін «юридичний акт» дає змогу відобразити значення договору як: юридичного факту, оскільки він створює юридичний стан і тягне виникнення правових наслідків (прав і обов'язків сторін); зобов'язального правовідношення, оскільки акт є юридичною формою регулювання відносин сторін; документу, оскільки акт є юридичною формою волевиявлення сторін.

Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори), під якими розуміється погоджена дія двох або більше сторін (ст. 202 ЦК). В ЦК (ст. 626) подано достатньо близьке до традиційного визначення цивільно-правового договору як домовленості двох або більше осіб, спрямованої на встановлення, зміну та припинення цивільних прав і обов'язків. Отже, з аналізу змісту ЦК випливає, що «домовленість» є співпадінням вираженої договірної волі контракуючих сторін.

Договори, як і угоди, поділяються на односторонні, двосторонні і багатосторонні. Проте, необхідно враховувати, що незважаючи, на схожість формулювань, ці поняття для угод і договорів не є тотожними, оскільки їх поділ проводиться за різними критеріями. Якщо для поділу угод на односторонні, двосторонні та багатосторонні використовують такий суб'єктивний фактор як воля здійснити угоду та її вираження назовні (тобто внутрішні воля та волевиявлення), то в основі поділу договорів на відповідні групи лежить критерій розподілу прав та обов'язків сторін, що домовляються.

В односторонніх договорах (п. 2 ст. 626 ЦК) одна сторона (особа) бере на себе обов'язок перед іншою стороною (особою) вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення, а інша сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо іншої сторони. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів (п. 5 ст. 202 ЦК), застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо

це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. У двосторонніх договорах (п. 3 ст. 626 ЦК) сторони зобов'язання набувають один щодо одного права і обов'язки. Більшість цивільно-правових договорів є двосторонніми, тобто сторони мають взаємні чи кореспондучі права та обов'язки.

Значна кількість наукових досліджень присвячена визначенню співвідношення понять “господарський”, “комерційний” і “підприємницький” договір. Необхідно підкреслити, що концепція “комерційного договору” включає в себе, крім підприємницьких договорів, різні типи економічних договорів. До цього поняття, крім підприємницьких договорів, що опосередковують поставку або обмін товарами і послугами, включають договори про надання професійних послуг, інвестиційні або концесійні договори. Поняття “підприємницький договір” є вузьким за змістом порівняно з поняттям “комерційний договір”, оскільки суб'єктами підприємницьких договорів є фізичні чи юридичні особи - підприємці, а підприємницькою є господарська діяльність, що переслідує мету одержання прибутку. Господарський договір – це правова категорія, що включає родові поняття «договір» і видові поняття «господарський» [10, с. 4]. Ні в ГК, ні ГПК не подано визначення господарського договору, так само немає єдності думок у визначенні цього поняття в літературі по господарському праву. Господарські договори укладаються відповідно до ЦК з врахуванням особливостей, передбачених ГК та іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів.

За суб'єктним складом господарські договори поділяють на: а) чисто підприємницькі договори, всі сторони яких підприємці і б) умовно підприємницькі – одна сторона підприємець, а для другої сторони такий договір є цивільно-правовим. З ознак суб'єктного складу впливають інші особливі ознаки цих договорів: 1) правосуб'єктність сторін договору; 2) особливе правове регулювання договірних умов, ступінь свободи при укладенні договору; 3) особливий порядок розгляду спорів, що впливають із

договірних відносин; 4) особливості застосування джерел правового регулювання, що проявляється у спеціальному регулюванні; 5) додаткові адміністративні процедури вступу договору у силу; 6) звуження сфери диспозитивності при укладенні такої групи договорів; 7) комплексний характер договору, як з точки зору змісту головного зобов'язання, так і т.з. наявності цілої групи додаткових зобов'язань; 8) “складні” взаємовідносини між сторонами підприємницького договору (укладення попереднього договору); 9) особливе регулювання окремих умов за підприємницьким договором (безготівкова форма розрахунків, укладення договору у формі приєднання до умов, встановлених підприємцем); наявність у змісті підприємницького договору особливих умов – захисних застережень; 10) час дії такого договору (договори одноразового та триваючого виконання) [189, с. 54-55]. На думку Е.В. Богданова, до підприємницьких слід відносити також договори, що укладені фізичною особою і порушують вимоги закону про реєстрацію індивідуального підприємця [7, с. 23].

Е.А. Суханов зазначає, що господарський договір відрізняється від цивільного тим, що його учасники не домовляються самостійно, а оголошуються учасниками такого за рішенням планово-регулюючих органів. Автор виступає проти виокремлення торгової, господарської чи підприємницької галузі права із цивільного права та створення відповідних кодексів [259, с. 6]. Деякі дослідники вказують, що через особливий зв'язок господарського договору і державного планування він схожий на адміністративні договори, що використовуються в різних країнах світу. Ми приєднуємося до тієї думки, що необхідно виявити можливість створення системи загальних правил, що визначатимуть порядок укладення господарських договорів та вдосконалити порядок укладення окремих видів договорів цього виду.

Стрижневим положенням у зазначеному є те, що “господарський”, “підприємницький”, “комерційний” договір є цивільно-правовими категоріями. Відповідно до п. 1 ст. 175 ГК майнові зобов'язання, які

виникають між учасниками господарських відносин, регулюються ЦК з урахуванням особливостей, передбачених ГК. Тому на регулювання господарських і підприємницьких договорів поширюють свою дію і норми ЦК.

У зв'язку з викладеним, логічно розглянути питання договірної волі, волевиявлення та їх взаємодії у єдності. В ЦК (п. 3 ст. 203) передбачено, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Із аналізу витоків виникнення договору випливає, що волевиявлення є більш ширшим поняттям ніж договір, тому що воно може мати іншу юридичну мету та наслідки, ніж створення договірного зобов'язання, або взагалі не мати юридичної мети та наслідків. Існує багато юридичних зобов'язань, які виникають з джерел, що не пов'язані з процесом волевиявлення, і навпаки, серед зобов'язань, джерелом яких є саме волевиявлення, деякі не є договірними.

Деякі автори, аналізуючи договір, розрізняють суб'єктивну та об'єктивну теорії його походження. Завдяки цьому, відмежовується договір як формальний вираз права і як засіб його конкретизації та втілення у суспільні відносини. Одна група вчених виходить з того, що більшість договорів бере початок з угоди і тому природа договірних відносин є суб'єктивною [2, с. 14-16], а сутність договору полягає в співпадінні волі сторін, тобто угода є підсумком вільних та спіпадаючих думок двох чи більше осіб (сторін), що спрямована на встановлення взаємних прав та обов'язків. Така точка зору має свої об'єктивні причини, оскільки в політичній філософії XVIII століття велику увагу віддавали концепції свободи особистості, що було висловлено А. Смітом в його творі "Багатство народів" і стало відправною точкою економіки XIX століття: свобода договору – це свобода укладати договір на найбільш сприятливих умовах. Суб'єктивна теорія договору розвинулася в період розвитку промислового капіталізму, коли поняття свободи договору у західному правознавстві зазнало певних змін. Практика доводить, що свобода договору має сенс лише

тією мірою, якою можлива рівноправність сторін при укладанні договору, за умови, що не завдається шкоди суспільним інтересам. Дотримання цих умов проблематично і тому сучасні правові системи, насамперед, прагнуть забезпечити необхідні умови існування і рівності для всіх суб'єктів загалом, а вже потім максимально допустиму свободу кожної особистості.

Деякі дослідники прийшли до висновку, що із соціальної та психологічної природи договору як системи волевиявлень випливає, що дії сторін по укладенню договору є односторонніми юридичними актами учасників договору, в яких виявляється позитивне (негативне при запереченні чи відмові у згоді) ставлення до певної юридичної дії іншого учасника договору. В цьому твердженні можна погодитися лише з тим, що воля, з якою право пов'язує певні наслідки, виражена назовні таким чином, що особи, яких вона стосується, повинні мати можливість знати її зміст. Право оперує не з намірами осіб, які неможливо з'ясувати, а лише з тим, що випливає з їх слів та поведінки.

Особа, яка вступає в договір, повинна мати намір його укласти. Необхідно вказати, що зміст поведінки з точки зору її якісної характеристики виражається у вольових актах, тобто в діях. Вольове відношення існує у межах, що визначені його учасниками, передбачені законом або іншими діями чи обставинами. Воля – це внутрішній психічний елемент, який сам по собі, для сторонніх осіб є невловимим; для того щоб воля однієї особи могла стати підставою укладення договору з іншою, необхідно, щоб вона була проявлена назовні словами, листуванням чи іншими діями, які б свідчили про укладення договору. Іншими словами, для укладення договору, як і будь-якого юридичного акту, необхідні не тільки наявність волі, але й її виявлення назовні.

Воля сторін повинна бути не лише взаємною, а й узгодженою, що означає її співпадання за обсягом і змістом [148, с. 10]. Однак, в силу різних причин може статися так, що виявлена воля не буде відповідати внутрішній волі – воля, виражена на основі зовнішніх знаків, не відповідає дійсній волі

особи. Нерідко стається так, що навіть безсумнівна в момент укладення договору воля страждає настільки істотними недоліками, що її важко визнати дійсною. Такими є випадки укладення договору внаслідок обману, насильства, погрози, тиску тощо.

Значна частина договірних положень базується на фактичних намірах сторін, якими вони надають юридичної сили і легітимності цим конструкціям. Таке звернення до волі сторін є просто ідеальним, оскільки у формуванні договору переважаючим є принцип вільного вираження внутрішньої волі сторін. Консенсус (*ad idem*), передбачає встановлення волі сторін, направленої назовні, що окреслює загальні межі конкретного договірного процесу і створює необхідні умови формування і зовнішнього об'єктивного вираження договору. Об'єктивний аналіз договору передбачає, що намір укласти договір виражений оферентом певним способом і адресований особі, яка зацікавлена в укладенні такого договору та переконана, що цей намір виражено для того, щоб пов'язати себе обов'язками. Така оферта пов'язує *de facto* навіть у випадку коли наміри оферента не передбачають його наступне обтяження обов'язками.

Цивілісти системи загального права вказують на особливу важливість врахування об'єктивного аналізу при укладенні договорів. На думку Р.Д. Тейлора, він виражається у формуванні абсолютно однакових намірів сторін при укладенні договору щодо досягнення кінцевого результату. Оскільки мається на увазі, що сторони не завжди точно та відповідно можуть зрозуміти наміри одна одної, тому при укладенні договору пропонується звертати їх увагу на однакове трактування тих чи інших положень договору з метою уникнення в їх взаємовідносинах підміни понять. Отже, право як регулятор відносин в загальному сприймає об'єктивний аналіз і звертає особливу увагу на зовнішні ознаки договору (волевиявлення сторін). Що саме можна вважати такими ознаками? В цьому відношенні цивільне право вбачається дуже ліберальним, і потенційно відносить до таких ознак всі дії сторін, які так чи інакше вказують на їх бажання укласти договір. Близьким

за змістом до об'єктивного аналізу договору в українській цивілістиці є тлумачення змісту правочину, що передбачено ЦК (ст. 213) та дозволяє не тільки визначити фактичні наміри сторін договору, але й факт існування самого договору. Формування договору відбувається відповідно до законодавчо встановленого порядку, в якому розрізняють стадії укладення договору - оферта і акцепт. Зазначені стадії укладення договору проявляють себе при укладенні всіх цивільно-правових договорів, а тому вони є певними формами вираження волі. Оскільки людська поведінка є комплексним явищем і дуже непросто піддається аналізу, тому при укладенні договору її умовно розділено на окремі керовані правові конструкції, які можуть бути класифіковані, наприклад, оферта, запрошення звернутися з пропозицією про укладення договору, акцепт, контрпропозиція, анулювання оферти чи акцепту.

Із врахуванням викладеного можна зробити висновок, що договір необхідно визначати як юридичний акт двох і більше осіб, заснований на їх погоджених діях, виражений у вільному волевиявленні, спрямований на досягнення єдиного правового результату, що полягає у встановленні, зміні та припиненні цивільних прав і обов'язків та зафіксований у встановленій законом формі.

1.2. Загальна характеристика нормативно-правової основи укладення, зміни і розірвання договорів у цивільному праві

Інститут договору – це сукупність цивільно-правових норм, які визначають порядок і форму здійснення договорів, їх правовий зміст, умови дійсності, підстави і юридичні наслідки недійсності договорів. За своєю структурою цивільно-правовий інститут договору поділяється на дві частини – загальну і спеціальну. Норми загальної частини даного інституту поширюються на всі цивільно-правові договори. А стосовно правових норм

спеціальної частини, то сфера їх дії обмежується тим чи іншим видом договорів (наприклад, договором купівлі-продажу, перевезення і т.д.).

Особливий інтерес викликає параграф 16, розділу IV ЦК, де вказується, що договір (ст. 202) є дво- або багатостороннім правочином (ст. 203), проголошується презумпція його правомірності (ст. 204), встановлюються правила щодо форми правочину і способів волевиявлення (ст. 205), здійснюється регулювання правочинів, які можуть вчинятися усно (ст. 206) та встановлюються вимоги до письмової форми правочину (ст.ст. 207-208), окремі правочини підлягають нотаріальному посвідченню (ст. 209) або державній реєстрації (ст. 210), визначається місце вчинення правочину (ст. 211), правочини, правові наслідки яких пов'язуються з настанням певної обставини (ст. 212), тлумачення змісту правочину (ст. 213), відмова від правочину (ст. 214). У параграфі 2, глави 16 ЦК поміщені положення щодо недійсності правочину (ст.ст. 215 - 236). Всі зазначені положення поширюються і на договори.

ЦК регулює різні види договорів, серед яких: у § 1 глави 54 регламентується договір купівлі-продажу (статті 655-697), у § 2 (статті 698-711) - договір роздрібною купівлі-продажу, у § 3 (стаття 712) - договір поставки, у § 4 (стаття 713) - договір контрактації сільськогосподарської продукції, в § 5 (стаття 714) - договір постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, у § 6 (статті 715-716) - договір міни, у главі 55 - договір дарування (статті 717-730), у главі 56 - договір ренти (статті 731-743), у главі 57 - договір довічного утримання (догляду) (статті 744-758), в главі 58 - договір найму (статті 759-786), у § 2 цієї глави - договір прокату (статті 787-791), у § 3 цієї глави - договір найму земельної ділянки (стаття 792), у § 4 цієї глави - договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (статті 793-797), у § 5 цієї глави - договір найму транспортного засобу (статті 798-805), у § 6 цієї глави - договір лізингу, у главі 59 - договір найму житла (статті 810-826), у главі 60 - договір позички (статті 827-836), у главі 61 - договір підряду (статті 837-864), у § 2 цієї глави - договір побутового підряду

(статті 865-874), у § 3 цієї глави - договір будівельного підряду (статті 875-886), у § 4 цієї глави - договір підряду на проектні та пошукові роботи (статті 887-891), у главі 62 - договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт (статті 892-900), у главі 63 - договір про надання послуг (статті 901-907), у главі 64 - договір перевезення (статті 908-928), у главі 65 - договір транспортного експедирування (статті 929-935), глава 66 ЦК присвячена регулюванню відносин за договором зберігання (статті 936-955), договір зберігання на товарному складі (статті 956-966), параграф 3 цієї глави регулює спеціальні види зберігання, глава 67 ЦК регулює відносини страхування, глава 68 ЦК регулює договірні відносини доручення, глава 69 ЦК присвячена регулюванню відносин комісії, глава 70 ЦК управління майном, глава 71 ЦК регулює позику, кредит і банківський вклад, глава 72 регулює банківський рахунок, глава 73 здійснює правове регулювання факторингу, глава 74 ЦК регулює загальні положення про розрахунки, глава 75 ЦК регулює розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, зокрема за ліцензійними договорами (стаття 1109), про типовий ліцензійний договір йдеться у статті 1111, договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності передбачено у статті 1112, договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності - у статті 1113, глава 76 ЦК регулює комерційну концесію, глава 77 здійснює регулювання спільної діяльності.

Договірне регулювання є індивідуальним, воно надає обов'язковість специфічному порядку дій контрагентів. Правове регулювання договорів виражається у встановленні порядку їх укладення, зміни і розірвання, виконанні сторонами прийнятих на себе зобов'язань, а також відповідальності за невиконання та неналежне виконання таких зобов'язань. Відтак, юридичні норми про укладення, зміну та припинення договорів входять до групи цивільно-правових норм, що здійснюють регулювання договорів і умовно поділяються на декілька груп:

- норми, які визначають загальні (базисні) положення укладення договорів;
- норми, які визначають загальний (традиційний) порядок укладення договору;
- норми, які визначають спеціальний порядок укладення окремих видів договорів (господарського договору, укладення договорів на біржах, аукціонах, конкурсах);
- норми, які встановлюють обмеження щодо укладення договору (містять вийнятки щодо загального правила про свободу договору);
- норми, які визначають умови, підстави та наслідки зміни і розірвання договору.

До першої групи цивільно-правових норм, які визначають загальні (базисні) положення укладення договорів, відносяться норми: про поняття та види договору (ст. 626 ЦК), свободу договору (ст. 627 ЦК), зміст договору (ст. 628 ЦК), обов'язкову силу договору (ст. 629 ЦК), типові умови договорів (ст. 630 ЦК), строк дії договору (ст. 631 ЦК), про ціну договору (ст. 632 ЦК), публічний договір (ст. 633 ЦК), договір про приєднання (ст. 634 ЦК), попередній договір (ст. 635 ЦК), договір на користь третьої особи (ст. 636 ЦК), тлумачення договору (ст. 637 ЦК).

Неможливо обійти увагою той факт, що вперше, на відміну від ЦК УРСР в ЦК України юридично закріплено принцип свободи договору, який полягає у вільному виборі сторонами їх контрагентів та у визначенні умов договору із врахуванням вимог чинних правових актів, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст.ст. 6, 627 ЦК).

До цивільно-правових норм, які визначають загальний (традиційний) порядок укладення договору, слід віднести норми про форму договору (ст. 639 ЦК), момент укладення договору (ст. 640 ЦК), визначення поняття оферти договору її направлення і відкликання (ст. 641 ЦК), визначення акцепту договору і його відкликання (ст.642 ЦК), укладення договору за офертою, яка містить строк для акцепту (ст.643 ЦК), укладення договору за

офертою, яка не містить строку для акцепту (ст. 644 ЦК), одержання акцепту із запізненням (ст. 645 ЦК), відповідь про згоду укласти договір на інших умовах (ст. 646 ЦК), місце укладення договору (ст. 647 ЦК), укладення договору на підставі акту державного органу (ст. 648 ЦК).

Групу цивільно-правових норм, які встановлюють обмеження щодо укладення договору (містять вийнятки із загального правила, що закріплює свободу договору) становлять: п. 3 ст. 633 ЦК де вказано, що підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом; крім того, цивільно-правові норми цієї групи містяться в законах України “Про захист прав споживачів”, “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” від 01.06.2000 р. [26], “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16.05.1991 р. [24], “Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” від 23.03.1996 р. [29], “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності” 18.02.1992 р. [27] тощо.

До цивільно-правових норм, які визначають умови, підстави та наслідки зміни і розірвання договору, відносять положення, закріплені в наступних статтях ЦК: підстави для зміни або розірвання договору (ст. 651 ЦК); зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин (ст. 652 ЦК); правові наслідки зміни або розірвання договору (ст. 653 ЦК); форма зміни або розірвання договору (ст. 654 ЦК).

В договірні відносини вступають дієздатні громадяни або громадяни підприємці, тобто ті, які володіють статусом підприємця чи юридичні особи. Договір є одним із основних джерел виникнення цивільних прав і обов'язків, тому норми значної частини ЦК також в кінцевому рахунку направлені на регулювання договорів. Сторони, які вступають в договір, в основному є власниками майна або володіть ним на інших законних підставах і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями цим майном. Тому, якщо говорити

про регулювання договорів в ЦК, необхідно мати на увазі практично всі норми, які мають відношення до цивільно-правового договору.

В ЦК (ст. 2) визначено коло учасників цивільних відносин, які можуть бути суб'єктами договору, серед них: фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. В ЦК не міститься положень про будь-яке обмеження чи привілеювання прав певних суб'єктів, таким чином, в ньому презюмується рівність всіх сторін договірної процесу, серед яких є суб'єкти приватного і публічного права. В юридичній літературі зазначається, що необхідною умовою для виникнення повноцінного міжнародного комерційного контракту є існування суб'єктів, які своїм волевиявленням можуть набути прав і прийняти на себе обов'язки (узгодити своє волевиявлення).

Таким чином, всі питання суб'єктного складу договору тісно пов'язані з його укладенням. Тому необхідно з'ясувати яку роль відіграє найменування сторони договору та які правові наслідки його невказання в договорі. Деякі дослідники заперечують, що сторона в договорі є одним із його елементів. В преамбулі Закону України «Про захист прав споживачів» вказано, що письмовий договір може оформлятися квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, путівкою, талоном або іншими документами (розрахунковий документ). Вказані документи можуть видаватися на посвідчення вже виконаного договору (наприклад, квитанція про сплату за надану послугу) або на підтвердження встановлення договірних відносин, зобов'язання за якими будуть виконані в майбутньому. Практика свідчить, що при оформленні таких документів не завжди вказується найменування сторони яка отримує товари чи послуги. Кожне правовідношення складається з таких елементів: суб'єкту, об'єкту і змісту (права і обов'язки); таким чином, суб'єкт є однією із необхідних частин договірної правовідносини. Отже, договірне правовідношення є індивідуалізованим відношенням між визначеними особами, які пов'язані правами і обов'язками, що визначають

забезпечену законом міру можливої і необхідної поведінки. Одночасно з вказаним, договірне правовідношення є формою впорядкування конкретних вольових відносин та їх здійснення. Відповідно до зазначеного, сторона договору є обов'язковим і необхідним елементом цивільно-правового договору, інша справа - найменування сторони договору, яке може не бути вказано в договорі але у цьому разі із обставин відносин сторін, повинна впливати інформація про сторони договірного правовідношення. На нашу думку, формулювання змісту договору залежить від волі сторін цього процесу, а не від найменування цих осіб. Отже, найменування сторін договору є необхідним для конкретизації його суб'єктів, а тому самостійно не впливає на узгодження істотних умов договору. Це означає, що договір є об'єктивно існуючим, відповідно, необхідно з'ясувати у кого конкретно виникають права і обов'язки. У разі оформлення договору названими документами, стороною договору яка отримує товари або послуги необхідно визнати особу, яка фактично володіє такими документами. В протилежному разі, беручи до уваги, що договором є погоджена дія двох або більше сторін (ст. 202 ЦК), а встановити сторону правочину та погодження волі конкретних сторін не можливо, то правочин необхідно визнати неукладеним.

Особа може укласти договір особисто або через представника. Участь представника не позбавляє особу права брати участь в укладенні договору. Укладення договорів через посередників має свої особливості. Так, у договорі туристичного обслуговування турагент не може вважатися стороною договору, оскільки він повинен укладати його з туристом від імені туроператора. Якщо договір на туристичне обслуговування туриста укладається за умов відсутності між турагентом і туроператором відповідного договору (агентування, доручення (ст. 1000 ЦК), комісії (ст. 1011 ЦК) і т.п.), турагент вважається таким, що діє від імені і за дорученням туриста, оскільки діяльність турагента полягає в наданні посередницьких та інформаційних послуг. Тому до укладення договорів, за участю посередників, застосовуються правила про договори, які

застосовуються до цих правовідношень, з врахуванням того, який вид посередництва покладено в їх основі. В договорах за участю посередників необхідно враховувати, що мова йде про досягнення одного правового результату але через укладення двох договорів. У зв'язку з цим, особливу увагу потрібно звернути на осіб, які набувають права і обов'язки за договором, зміст та обсяг повноважень посередника, правові наслідки вчинюваних ним дій. Це надасть змогу безпомилково визначити оферента і акцептанта в кожному договорі, правовий зміст відносин цих осіб, момент укладення договору тощо.

У зв'язку з паралельними процесами кодифікації цивільного і господарського права відбулося дублювання правового регулювання окремих договірних відносин. З метою усунення можливого дублювання у ЦК і ГК відповідних положень договірного права, доцільно дати найбільш повну регламентацію процедури укладення договору, вимог щодо його форми, виду, змісту, суб'єктного складу, а також визначити порядок зміни та розірвання договору саме у нормах ЦК. Господарський договір є видом цивільно-правового договору, а тому відрив в ГК від аналогічних за економічною суттю та правовою природою договорів за участю фізичних та юридичних осіб (не підприємців) є штучним і недоцільним.

4. Відповідно до специфіки правової системи України діяльність, спрямована на укладення, зміну та припинення договорів здійснюється на основі певних правових принципів. Юридичні принципи – це основні засади, які характеризують особливості певної системи права. Вони відображені в ст. 3 ЦК: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Як слушно зазначає М. Сібільов, принципово важливим є правило, закріплене в ст. 6 ЦК, щодо співвідношення закону і договору, згідно з яким сторони в договорі можуть відступати від положень актів цивільного законодавства і регулювати свої відносини на власний розсуд. Це означає, як підкреслює З. Ромовська, що в договірній сфері проект ЦК відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договору, а співвідношення імперативних і диспозитивних норм проект вирішує на користь останніх. Нормативно-правові акти містять правові норми як формально обов'язкові правила фізичної поведінки, які мають загальний характер, встановлюються або санкціонуються державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечуються її організаційною, виховною та примусовою діяльністю. Положення актів цивільного законодавства повинні тлумачитися як диспозитивні норми, крім випадків, коли в них прямо вказано на неможливість для сторін у договорі відступати від положень цих актів, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами (презумпція диспозитивності). Диспозитивне регулювання договору для сторін є внутрішнім регулюванням договірною правовідношення, а правове регулювання на базі імперативного – є виключно зовнішнім регулюванням. Отже, головною рисою нового ЦК є посилення диспозитивної засади у взаємостосунках суб'єктів цивільних правовідносин.

Серед основних принципів цивільного законодавства в ЦК називається принцип справедливості, добросовісності і розумності (ст. 3). В п. 3 ст. 509 ЦК зазначено, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Відзначимо думку А.С. Довгерта, що приватне право може бути зрозумілим тільки через принцип справедливості, добросовісності і розумності. Підкреслимо, що принцип справедливості, добросовісності і розумності вперше в Україні запропоновано перевести в площину цивільного законодавства і договірного процесу. Зокрема, цьому Кодексу надається можливість здійснити те, що

ніколи не було зроблено ЦК УРСР – це законодавчо закріпити базисні принципи цивільного законодавства. В літературі вказується, що термін “добросовісність” застосовується для визначення психічних намірів особи (або намірів, які вона повинна мати), поняття ”розумність” і “справедливість” пов’язані з об’єктивними стандартами справедливого вирішення справ. Для того щоб визначити, чого вимагають “справедливість” і “розумність”, слід звернутися до загальновизнаних принципів права, сучасних правових поглядів і враховувати соціальні і приватні інтереси.

В системі загального права сформовано концепцію “чесних намірів”, мінімальний обсяг змісту, який в неї вкладається - це діяти чесно, розумно та справедливо щодо партнера у договірному зв’язку. Під словосполученням “діяти чесно” мається на увазі заборона надавати неправдиву інформацію, яка має значення для укладення договору, чи іншим способом ввести партнера в оману. Необхідно підкреслити зв’язок між цією концепцією та чинним законодавством. Так, ст. 230 ЦК допускає визнання недійсними договорів, укладених внаслідок обману. Хоча теоретичний аспект концепції “чесних намірів” ще не повністю сформований, практика гостро відчуває потребу в її функціонуванні. Відповідно і теорія цивільного права часто звертається до процесу погодження умов договору, підкреслюючи актуальність вироблення загального підходу нормативно-правового регулювання змісту торгових договорів. Цей принцип сприйняла система загального права, в якій він *a priori* означає обмеження свободи дій в договірному процесі. Оскільки чітке визначення суті концепції “чесних намірів” ще не сформовано, то деякі вчені спробували сфокусувати свою увагу на визначенні, проти чого саме вона повинна діяти і дійшли висновку, що повний перелік діянь, які ідуть у розріз із цією концепцією, визначити не можливо.

На нашу думку, позитивним є саме законодавче закріплення принципу добросовісності, справедливості і розумності на якому ґрунтується концепція «чесних намірів». Піднесення добросовісності, справедливості і розумності

до принципу цивільного законодавства означає його автоматичний вплив і на договірні відносини. Підкреслимо, що в контексті цього дослідження для визначеного договірного зв'язку, це означає розширення підстав захисту прав та охоронюваних законом інтересів сторін, забезпечення виконання обов'язків контрагентом, починаючи з переддоговірної стадії до моменту належного виконання договору всіма його сторонами.

1.3. Поняття та класифікація договорів в цивільному праві зарубіжних країн

У праві зарубіжних країн по-різному визначається місце правових норм, що регулюють договірні відносини, у системі права та вчення про договори в системі цивілістичної доктрини. Так, у континентальному праві поняття договору є одним з центральних; сам термін «договірне право» досить рідко вживається, хоча в деяких випадках цей інститут навіть ототожнюється із загальними положеннями зобов'язального права [22].

В усіх країнах договірні відносини врегульовано законами. Норми щодо договорів не завжди в систематизованому вигляді розміщені в цивільних кодексах (ФЦК, НЦК) у главах про угоди, зобов'язання та окремі види договорів, вони також містяться в деяких окремих законодавчих актах — законах: про строкові біржові угоди 1885 р., про законну процентну ставку 1975 р., про купівлю-продаж та заклад майнових комплексів комерційних підприємств 1909 р., про оренду майнових комплексів комерційних та промислових підприємств 1956 р., про оманні дії і фальсифікацію продуктів і послуг 1905 р., про безпеку споживачів 1978 р., що вносить зміни в різні положення закону 1905 р., ордонанс про свободу цін і конкуренції 1986 р. (Франція); про страховий договір 1908 р., про мирові угоди 1935 р., про автомобільні перевезення 1952 р., про регулювання права загальних умов угод 1976 р. (ФРН).

Взагалі правове регулювання та правова доктрина договорів у романо-германському праві охоплює специфічні питання, які виходять за межі загального вчення про угоди та зобов'язання: проблеми переддоговірних відносин, меж дії принципу свободи договору, порядку укладення договорів та ін.

В англо-американському праві всі інститути договірних відносин розвивалися, переважно, судовою практикою й виражені в нормах загального права. Окремі положення про конкретні види договорів містяться в спеціальних законодавчих актах. Зокрема, в Англії діють закони: про продаж товарів (1893 р., 1979 р.), про справедливу торгівлю (1973 р.), про поставку товарів, про недобросовісні умови договорів (1977 р.), про поставку товарів і надання послуг (1982 р.).

У США договірне право походить з англійського загального права й нині продовжує контролюватися, переважно, загальним правом. Разом з тим, більшість основних норм загального права про договори включені до законодавчих актів і діють вже як норми законодавства [26]. Застосування загального права поряд зі згаданими законами вимагає ретельного розгляду кожної окремої угоди для з'ясування, яка саме частина договірного права на неї поширюється. Основні положення щодо договірних відносин закріплено в Єдиному торговому кодексі США та у Зводі договірного права (Restatement of Contracts), а також у цивільних кодексах, що діють в окремих штатах (Луїзіана, Каліфорнія). Правові норми щодо договорів є основою зобов'язального права в цій цивільно-правовій системі.

Договір як юридичний факт у всіх правових системах є однією з найпоширеніших підстав виникнення цивільних (зобов'язальних) правовідносин.

У Французькому праві договором вважається угода, спрямована на встановлення, припинення або зміну прав і обов'язків (ст. 1101 ФЦК).

У Німецькому ЦК немає офіційного визначення поняття договору. У літературі аналогічне до наведеного вище («французького») його тлумачення

виводиться зі змісту пар. 305 НЦК, згідно з яким для виникнення чи зміни зобов'язання необхідний договір між учасниками, якщо законом не передбачено іншого. У німецькій доктрині розглядаються різні тлумачення договору: як узгоджене між партнерами регулювання правових відносин, як двостороння угода, за якої щонайменше два узгоджених волевиявлення спрямовуються на досягнення правового результату, як досягнуте двома чи більше особами погодження воель про досягнення правового результату [22].

В англійському праві немає легального визначення договору як правової категорії. Судова практика та доктрина розглядає договір як обіцянку (*promise*) або кілька обіцянок, за порушення яких право встановлює санкцію, що свідчить про наявність у кредитора права на позов. Тобто в основі договору міститься добровільно надана обіцянка взяти на себе юридичний обов'язок. Розуміння договору як обіцянки в англійському праві склалося історично: суди визнавали й захищали відносини, за яких одна особа в односторонньому порядку брала на себе обов'язок (обіцяла іншій особі) виконати якісь дії: постачання товару, перевезення вантажу, надання приміщення та ін. Якщо надана у такий спосіб одностороння обіцянка порушувалася, то особі, на чию користь вона була зроблена, надавався захист у вигляді спеціального позову (*assumption*). Однак цей захист надавався лише в обмежених випадках, і, безумовно, у такому вигляді цей інститут не мав перспектив розвитку. У подальшому суди стали забезпечувати захист тих відносин, за яких обіцянка що-небудь зробити була надана в обмін на який-небудь еквівалент або на те, що для боржника представляє інтерес. Так, поступово в англійському договірному праві почала розвиватися доктрина зустрічного надання або зустрічної винагороди (*consideration*). Відтак, обіцянка породжує правові наслідки, якщо вона прийнята кредитором; примусове виконання може бути застосоване проти боржника, якщо кредитор уже надав еквівалент, у якому зацікавлений боржник.

Англійська теорія договору в модернізованому вигляді застосовується і в США, однак тут до неї додається, як обов'язковий елемент поняття угоди,

погодження волі кількох (двох) сторін. У правовій доктрині США єдиного поняття договору немає, часом його тлумачення суттєво відрізняються. Зокрема, договором вважається обіцянка (кілька обіцянок), за порушення якої закон передбачає санкції чи виконання якої закон визнає обов'язковим. За американською теорією без обіцянки немає і не може бути договору; взаємні дії без обміну обіцянками не є договором. Обіцянкою є прийняття на себе обов'язку вчинити певні дії чи утриматися від вчинення певних дій у майбутньому. Сутність договору полягає в тому, що обіцянка однієї сторони спонукає іншу сторону надати зустрічну обіцянку. Реальний обмін товарів за гроші, наприклад, не є договором у його повному розумінні, оскільки в ньому немає обіцянки. А відповідні статті Єдиного торгового кодексу США розрізняють реальні відносини купівлі-продажу та консенсуальний договір купівлі-продажу.

Договір розглядається тут також як зобов'язання двох або більше сторін, яке визнається законом як обов'язкове через застосування санкцій у випадку його порушення. У Єдиному торговому кодексі США закріплено легальне визначення договору як правового зобов'язання, що випливає з угоди сторін. Відповідні легальні тлумачення договору закріплено і в цивільних кодексах тих штатів, у яких вони існують.

Класифікація договорів у зарубіжних цивільно-правових системах здійснюється за різноманітними підставами; кожна класифікаційна схема дозволяє виявити ті чи інші властивості та практичні особливості договору.

У країнах континентального права законодавство й доктрина розрізняє насамперед договори односторонні, в яких одна сторона зобов'язується перед іншою вчинити на її користь певні дії без виникнення зустрічного обов'язку іншої сторони, і двосторонні (синалагматичні), у яких сторони взаємно зобов'язуються вчинити певні дії на користь одна одної, тобто кожна з них має і права, і обов'язки. До односторонніх належать, зокрема, договори дарування, позики. Двосторонніми є більшість договорів: купівлі-продажу, поставки, підряду, майнового найму, перевезення тощо.

В юридичній літературі двосторонні договори поділяють на синалагматичні (права й обов'язки сторін приблизно рівноцінні) і неповні двосторонні (права й обов'язки сторін не врівноважені або можуть виникати за певних обставин).

Оплачуваними є договори, у яких між сторонами відбувається обмін еквівалентними цінностями, що можуть бути виражені в грошах, зафіксовані в правах тощо, а безоплатними – у яких боржник нічого не одержує в обмін на своє зобов'язання. У торгових відносинах презюмується оплатність договорів; безоплатні договори поширені в суто цивільних відносинах.

Оплачувані договори, у свою чергу, поділяються на мінові (комутативні), в яких вигоди чи збитки, що їх можуть зазнати сторони, можуть бути оцінені в момент укладення договору, та ризикові (алеаторні), які містять умову, що робить неможливим точне обрахування в момент укладання договору вигоди і можливих збитків у разі виконання договору (договір страхування, договір купівлі-продажу будинку на умовах довічного утримання продавця, договори, пов'язані з азартними іграми та парі).

Консенсуальні – це договори, які є укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов у передбаченій законом формі (більшість договорів), а реальними є договори, для укладення яких, окрім досягнення згоди, необхідно передати кредиторві визначену річ (договори позики, схову тощо).

Континентальна правова доктрина виокремлює договори з одноразовим виконанням, що передбачають виконання обов'язку шляхом здійснення однієї дії протягом короткого проміжку часу, і з тривалим виконанням, за яких один або декілька обов'язків реалізуються протягом тривалого періоду.

Договори можуть укладатися на користь сторін договору, які мають права й обов'язки, одержують вигоди і несуть збитки за договором, або на користь третіх осіб, які набувають за договором права вимагати від боржника виконання зобов'язання, але не несуть обов'язків.

Німецьке право, поряд з цим, виділяє серед цивільно-правових договорів зобов'язальні, речові, шлюбно-сімейні та спадкові, а також за змістом зобов'язань поділяє їх на договори про остаточну передачу майнових благ (купівля-продаж, дарування), про надання в користування (найм, оренда, лізинг), про діяльність (трудовий, підряд, туристичний), про об'єднання суб'єктів (спільну діяльність) та ін.

У праві Англії та США розроблена дещо інша класифікація договорів. Насамперед їх поділяють на формальні та прості. Формальні договори ще називають договорами «за печаткою» (contracts by deed). Ця форма договору склалася історично: такий договір оформлявся на пергаменті в кількості примірників відповідно до числа сторін, підписувався кожним учасником і опечатувався гербовими сургучевими печатками та урочисто вручався сторонам. Нині підписи на такому договорі скріплюються маркою або символічним зображенням (малюнком, кресленням і т.ін.). Оскільки такі договори оформляються за такою складною процедурою, їхній зміст не піддається сумніву; вони можуть оспорюватися тільки через недоліки у формі укладення. Для таких договорів надання зустрічної винагороди не є необхідною умовою їх укладення. У вигляді документа «за печаткою» найчастіше оформляються односторонні зобов'язання, угоди з нерухомістю.

Прості договори (неформальні) укладаються як в усній, так і в письмовій формі за звичайною процедурою; обов'язковою умовою в них є зустрічне надання (зустрічна винагорода).

Поряд з формальними та простими англо-американське право виділяє договори за рішенням суду (contracts of record), за яких зобов'язання вчинити певні дії покладається на учасників судовим рішенням. В юридичній науці такий вид договорів вважається дискусійним, оскільки зобов'язання виникають у результаті набуття законної сили рішенням суду й сторона визнає свій обов'язок у судовому засіданні.

Виконані договори (executed contracts) — це договори, в яких принаймні одна зі сторін хоча б частково виконала свої обов'язки, а

договори, що підлягають виконанню (executory contracts), — це такі, в яких сторони ще не приступили до виконання своїх зобов'язань.

Прямо (явно) виражені – це договори, укладені в словесній формі, у змісті яких чітко й недвозначно відображені наміри сторін. Договори, які підрозуміваються (у тому числі квазідоговори) – це такі договори, в яких наміри сторін не відображено або не чітко відображено, або існування й умови яких впливають з відповідної поведінки сторін.

Сучасна англо-американська правова доктрина, окрім наведеної, проводить класифікацію договорів і за аналогією до континентального права та виділяє ще такі їх види: односторонні та двосторонні (за розподілом прав і обов'язків), двосторонні та багатосторонні (за кількістю учасників), реальні та консенсуальні, усні та письмові, подільні та неподільні (за подільністю чи неподільністю предмета договору), основні та додаткові (допоміжні), вільні та обов'язкові, змішані та однорідні, взаємно розроблені та договори приєднання, попередні та основні, на користь третьої особи та на користь сторін договору та ін.

Американське право визнає як окремий вид дискреційні договори, в яких оферент не може відкликати свою оферту й адресат оферти має право прийняти її в будь-який час протягом визначеного терміну або поступитися своїми правами іншій особі.

РОЗДІЛ 2

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДМОВИ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

2.1. Порівняльне дослідження поняття та підстав відмови від договору

В юридичній літературі відсутнє чітке визначення поняття розірвання договору, хоча воно широко використовується в працях дослідників проблем цивільного права, законодавстві і судовій практиці. В це поняття вкладається різний зміст, а його вираження часто здійснюється різними термінами. Ми визначаємо зміну і розірвання договору як нормативно-логічну послідовність дій, що вчиняють сторони в порядку та на основі підстав, передбачених договором чи законодавством, з метою змінити чи розірвати укладений між ними договір на майбутнє. У зв'язку із зазначеним, зміна договору виражається у діях сторін, заснованих на їх домовленості або положеннях нормативно-правових актів, предметом яких є часткова чи повна зміна умов договору на майбутнє, їх доповнення або відміна дії. Розірвання договору, на нашу думку, необхідно визначати як дії сторін направлені на повне припинення укладеного між ними договору на майбутнє. В окремих випадках змінити і розірвати договір може одна із сторін самотійно. В основі таких односторонніх дій повинна бути правова норма або попередня домовленість сторін про надання одній з них права змінити або розірвати договір без додаткового погодження з іншими його учасниками. Зміна чи розірвання договору є дією (діями), спрямованою на зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків його сторін. Тому правила ст.ст. 651-654 ЦК не поширюються на домовленість про зміну чи розірвання договору з особою, яка не є його стороною. Таким чином, не можна погодитися з висновком, що розірвання договору – це дія, направлена на часткове або повне припинення

невиконаного договору на майбутнє. Оскільки розірвання договору передбачає повне припинення невиконаного договору на майбутнє.

Відповідно до змісту ст. 651 ЦК підстави зміни і розірвання договору можуть носити договірний і позадоговірний характер. Змінити або розірвати договір можна у таких випадках: 1) на основі домовленості сторін; 2) з підстав, що дають можливість звернутися до судового порядку зміни і розірвання договору; 3) в інших випадках, передбачених законом або договором.

Вживаний у ЦК термін відмови від договору іноді навіть ототожнюють з поняттям зміни і розірвання договору. Згідно ст. 214 ЦК відмова від правочину можлива з моменту його укладення і допускається після його повного виконання, а зміна і розірвання договору допускається лише до моменту повного виконання договору. Таким чином, можна зробити висновок, що поняття відмови від правочину не збігається за змістом з поняттям односторонньої зміни і розірвання договору. Правові наслідки зміни і розірвання договору визначені в ст. 653 ЦК, а правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін. Відповідно до п. 4 ст. 653 ЦК сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Встановити майновий паритет між сторонами при зміні і розірвання договору можна через звернення до суду з вимогою про відшкодування заподіяних збитків. На нашу думку, конструкція відмови від договору використовується саме для того, щоб повернути сторони у попередній (переддоговірний) стан. Зміна і розірвання договору у встановлених випадках можуть здійснюватися в судовому порядку, а відмова від договору здійснюється самостійно сторонами без звернення до суду. Так, в ЦК (п. 1, 2 ст. 250) передбачено, що представник має право відмовитися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, але зобов'язаний негайно повідомити про це особу, яку він представляє. За відмову у вчиненні зазначених дій та збитки, завдані у разі

неповідомлення чи відмови від вчинення дій, які були визначені довіреністю і були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам, представник відповідає перед особою, яка видала довіреність. У випадку відмови продавця передати проданий товар покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу (п. 1 ст. 665 ЦК).

Нами проаналізовано відповідні положення ЦК щодо встановлення права сторони відмовитися від договору або розірвати договір. Наприклад, в ст. 935 ЦК встановлено право клієнта або експедитора відмовитися від договору транспортного експедирування, попередивши про це другу сторону в розумний строк. Сторона, яка заявила про таку відмову, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки, завдані їй у зв'язку із розірванням договору.

Якщо покупцеві не було надано можливість одержати повну і достовірну інформацію про товар у місці його продажу при укладенні договору, то він має право в розумний строк відмовитися від договору, вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми і відшкодування збитків, а також моральної шкоди (п. 3 ст. 700 ЦК). Крім зазначеного, у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом. Внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання частково або у повному обсязі відповідно змінюються умови зобов'язання або воно припиняється (п.1,3 ст. 615 ЦК). У разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі (п. 3 ст. 538 ЦК). У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання,

якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди (п. 1 ст. 611 ЦК).

Загальним правилом у всіх правових системах є положення про те, що договір припиняє свою дію і більш не пов'язує його учасників ніякими зобов'язаннями, коли сторони виконали все, що обіцяли один одному, проте договір може також припинити свою дію до завершення процесу його виконання. Припинення зобов'язань взагалі і договірних зокрема вже було предметом розгляду раніше. Надзвичайно важливою для торгового обороту є право сторін розірвати договір і тим самим припинити його дію. Розірвання договору можливе за взаємною згодою сторін і на вимогу однієї сторони. Взаємна згода сторін вступати в договірні відносини і припиняти їх на будь-якому етапі не викликає сумнівів. Сторони можуть розірвати договір до початку виконання і на будь-якому його етапі. Набагато складніше вирішується питання про розірвання договору в односторонньому порядку. Розірвання договору на вимогу одного боку допускається правом з таких підстав: а) при настанні вказаного в договорі умови, що дає одній із сторін право в односторонньому порядку відмовитися від договору або вважати його розірваним; б) у випадках, передбачених законом, крім невиконання або неналежного виконання, і в) при невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань однієї зі сторін договору.

При укладенні договору сторони можуть домовитися про те, що ще до завершення процесу виконання при настанні певної умови сторона набуває право вимагати розірвання договору в односторонньому порядку. Такі умови часто використовуються в договорах з триваючим виконанням – наприклад, в договорі найму житлової площі власник вимовляє собі право відмовитися від договору протягом певного часу з моменту повернення його родича. Домовленістю сторін про можливе припинення дії договору є проявом принципу свободи договору. Договір може містити застереження про те, що з настанням вказаної події або, навпаки, в зв'язку з тим, що вказане подія на

певну годину не наступить, сторони будуть вважати договір таким, що припинив свою дію. У цьому випадку припинення договору настає автоматично в силу тільки однієї умови договору.

Право боку в односторонньому порядку відмовитися від договору може також виникати з прямої вказівки, що міститься в законі. Це може мати місце щодо, наприклад, договору найму, договору товариства, договору дарування, договору позики, договору позики, договору доручення тощо.

Дуже велике значення має право сторони відмовитися в односторонньому порядку від договору, коли має місце невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань. У всіх правових системах таке право прямо передбачено законодавством. Так, ст. 1184 Цивільного кодексу Франції встановлює, що отменительное умова в двосторонніх договорах завжди мається на увазі на випадок невиконання однією стороною своїх обов'язків, при цьому сторона має можливість вибору: примусити іншу сторону виконати угоду або вимагати його знищення. У новій редакції Цивільного кодексу Франції прямо передбачається, що розірвання договору може мати місце відповідно до умов договору або при серйозному невиконанні договору при повідомленні кредитором боржника або в силу судового рішення (ст. 1224 Цивільного кодексу Франції).

В ході реформи зобов'язального права ФРН відбулося розширення підстав, при наявності яких договір може бути припинений: невиконання або неналежне виконання договору (§ 323 Німецького цивільного уложення), порушення боржником обов'язку, передбаченого тим, і враховувати захищаються права і інтереси кредитора (§ 324 Німецького цивільного уложення). Аналогічне право передбачено і правом Нідерландів (ст. 265 кн. 6 ЦК Нідерландів).

В Англії сторона договору має право розірвати договір, якщо мало місце порушення істотної умови договору. Таке право встановлено сформованою за довгі роки судовою практикою. Таке ж регулювання існує і в США. Однак Єдиний комерційний кодекс США проводить відмінність між

припиненням договору і його розірванням. Відповідно до ст. 2-106 Єдиного комерційного кодексу США договір може бути «припинений» з причин, не пов'язаних з його порушенням, і «розірваний» в разі його порушення. Право відмови від договору передбачено низкою статей Єдиного комерційного кодексу США, зокрема ст. 2-703. 5. При наявності підстави для розірвання договору його припинення не настає автоматично тільки в силу одного факту порушення договору. Законодавством і судовою практикою кредитором надано право вдатися на свій розсуд до такого засобу правового захисту відповідно до встановленої процедури припинення, оскільки розірвання договору є крайнім заходом впливу на боржника, що не виконав свої зобов'язання.

У ряді країн на вимогу однієї сторони договір розривається в судовому порядку; пред'явленню позову в ряді випадків має передувати належно зроблене повідомлення боржника (§ 349, 531 Німецького цивільного уложення, ст. 267 кн. 6 ЦК Нідерландів).

В даний час в праві деяких країн допускається можливість розірвання договору шляхом повідомлення іншої сторони (ст. 1225 Цивільного кодексу Франції).

Якщо не був узгоджений період часу для здійснення договірного права на відмову від договору, інша сторона може встановити розумний період, в межах якого сторона, що має право відмовитися від договору, повинна здійснити це право. Якщо про відмову від договору не було оголошено до кінця цього періоду, право відмови від договору припиняється (§ 350 Німецького цивільного уложення). По праву ФРН право відмови від договору неподільне, тобто якщо на одній або на іншій стороні договору більше ніж одну особу, право на відмову від договору може бути здійснено тільки всіма і проти всіх осіб. Якщо право на відмову закінчується для одного з мають це право осіб, воно також закінчується для інших. 6. Розірвання договору має цілий ряд юридичних наслідків, головним з яких є припинення всіх зобов'язань сторін (ст 1229 р. Цивільного кодексу Франції).

З розірванням деяких договорів зобов'язання припиняються на майбутнє. До таких договорів відносяться договори майнового найму, товариства, страхування - їх розірвання не має зворотної сили. Для цілого ряду договорів їх розірвання означає припинення зобов'язань зі зворотною силою - сторони повинні повернути один одному все отримане за договором. Припинення договору не має сили в частині умов, що передбачають порядок розгляду спорів, а також таких умов, які відповідно до наміру сторін продовжують дії, такі як угода про конфіденційність і про відмову від конкуренції (ст. 1230 Цивільного кодексу Франції).

Незалежно від підстави припинення - законне чи договірне - відповідно до § 346 Німецького цивільного уложення все отримане повинне бути повернуто, включаючи вигоди, отримані від такого виконання. У разі неможливості повернути річ в силу її природи, якщо боржник використовував, передав, обробив або перетворив отриману річ, вона погіршилася або була зруйнована, повинна бути виплачена вартість отриманого майна за вирахуванням природного погіршення майна та отриманого зустрічного надання. З цього правила встановлено виняток, відповідно до якого компенсація не повинна виплачуватися, якщо дефект, який дає право на відмову від договору, став очевидним тільки під час обробки або переробки речі і в деяких інших випадках. Боржник повинен компенсувати кредитору еквівалент тієї вигоди, яку можливо було б отримати, але боржник не зумів отримати вигоду всупереч правилам належного ведення справи, при цьому враховується та міра дбайливості, яку боржник зазвичай проявляє в його власних справах (§ 347 Німецького цивільного уложення). Зобов'язання сторін, що виникають в результаті відмови від договору, повинні виконуватися одночасно. Спеціальне регулювання отримав порядок розірвання договорів споживачами. Споживачеві надано встановлене законом право розірвати договір з продавцем, постачальником послуги або виробником, є комерсантами. Це може бути зроблено в письмовій формі, включаючи передачу по електронних

каналах зв'язку з використанням електронного підпису протягом шести місяців з моменту виникнення такого права. Дуже часто споживач для придбання речі або послуги змушений укласти договір споживчого кредиту. Німецького цивільного уложення регулює порядок розірвання таких договорів, вважаючи їх пов'язаними між собою і представляють собою одне економічно ціле, якщо договір купівлі-продажу товарів або про надання послуги пов'язаний з договором про споживчий кредит і якщо позика є повністю або частково для фінансування договору купівлі-продажу товарів або надання послуги. Розірвання одного з договорів по законній підставі дає право споживачу відмовитися від іншого договору.

В англійському праві правові наслідки розірвання договору врегульовані прецедентним правом. Судова практика виходить з того, що кредитор, потерпілий від порушення договору, на свій розсуд повинен вирішити, до якого з засобів правового захисту вдатися. Засоби правового захисту при розірванні договору надаються як загальним правом, так і правом справедливості. Головною проблемою є можливість застосування *restitutio in integrum* - двосторонньої реституції, коли договірні відносини припинені. Основним правом сторін у разі припинення договору визнавалося право сторін на реституцію, але її застосування істотно обмежувалося процесуальними можливостями загального права. Суд, припиняючи договір, не виносив рішення, що зобов'язує повернути всі раніше отримане за договором. Сторонам доводилося пред'являти кілька позовів: 1) позов з безпідставного збагачення (*action for money had and received*); 2) позов про присвоєння (*action of trover*) і 3) позов про вилучення майна з протиправного володіння (*action of ejectment*). Судами справедливості була розроблена більш гнучка система норм, і захист надається сторонам у разі розірвання договору в тих випадках, коли за загальним праву такий захист не могла бути отримана. При цьому суди справедливості керувалися принципом, що при розірванні договору і вирішенні питання про реституцію необхідно практично знаходити найбільш справедливе рішення. Судова практика

практично неозора. Сучасні суди надають захист у вигляді реституції. У США діє право, в принципі, слід в питаннях, пов'язаних з розірванням договору, в основному традиційним концепціям, виробленим англійським прецедентним правом. Разом з тим американським правом був внесений певний внесок в розвиток концепції припинення договору, що вилився, зокрема, у встановленні особливого виду припинення договору. Цим видом є випадок відмови від договору до настання терміну виконання (*anticipatory repudiation*).

Регулювання цього інституту в зв'язку з договором купівлі-продажу міститься в Єдиному комерційному кодексі США (ст. 2-610). Це регулювання передбачає, зокрема, що коли будь-яка сторона відмовляється від договору, термін виконання якого ще не настав і нездійснення якого істотно знижує цінність договору для іншої сторони, потерпіла сторона може, крім іншого, звернутися до будь-якого засобу правового захисту, встановленим на випадок порушення договору. Як показує практика, це засіб правового захисту використовується досить широко в комерційній практиці, що певною мірою сприяє передбачуваності в торговому обороті в умовах постійно мінливої кон'юнктури.

Отже, в окремих випадках здійснення відмови від договору застосовуються наслідки розірвання договору. Із зазначеного випливає висновок, що поняття “розірвання” і “відмова” від договору наділені різним юридичним змістом, щодо їх вчинення застосовуються різні правові норми і вони тягнуть настання властивих їм правових наслідків. Відмова від договору може бути здійснена шляхом відмови від окремих умов договору або всього договору. Проте, вона повинна бути здійснена в порядку та у спосіб, в якому сторони уклали такий договір.

2.2. Порівняльне дослідження правових наслідків відмови від договору у цивільному праві України та зарубіжних країн

Загальні положення щодо визначення правових наслідків зміни і розірвання договору містяться в ст. 653 ЦК яка передбачає, що при зміні договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до нових умов щодо предмету, місця, строків виконання тощо. Право сторін змінити і розірвати укладений ними договір передбачається диспозитивною нормою, передбаченою у п. 1 зазначеної статті, та повністю базується на їх згоді. Одностороння зміна і розірвання договору є винятком із зазначеного, допускається тільки у разі істотного порушення договору другою стороною та у інших випадках, встановлених договором або законом. Тому правові підстави, порядок та наслідки їх здійснення різні.

До проблеми класифікації наслідків зміни і розірвання цивільно-правового договору дослідники договірної проблематики в своїх працях звертаються не так часто, як це необхідно для формування єдиного правового погляду. Правові наслідки зміни і розірвання договору великою мірою залежать від того, чи йдеться конкретно про зміну чи про розірвання договору. Оскільки ГК не передбачає наслідків зміни і розірвання господарського договору, тому застосуванню підлягають відповідні норми ЦК. Якщо вести мову про зміну договору (в окремих випадках часткове припинення окремих умов договору), то в першу чергу слід зазначити, що одним із наслідків її здійснення є договір, що починає діяти на інших умовах. З правової точки зору вид договору не змінюється, але його умови, яким відповідають права та обов'язки його учасників, предмет договору і т.п. змінені, тобто виникає нова редакція договору. На відміну від зазначеного, розірвання договору тягне за собою припинення не окремих умов договору чи тимчасового припинення його дії, а припинення договору взагалі і прав та обов'язків сторін, зокрема. Відповідно до постанови Правління НБУ № 136 від 24.03.1999р. «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення контролю і отримання ліцензій за експортними, імпорнтними та лізинговими операціями» (п.2.5) при зміні договору можуть наступати фінансово-правові наслідки, що виражаються у знятті банком експортної операції з контролю.

Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. передбачає розірвання договору за угодою сторін та у разі порушення умов договору (ст. 29 Конвенції). Порушення договору, допущене однією із сторін, є істотним, якщо воно тягне за собою таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, крім випадків, коли сторона, що порушила договір, не могла і не передбачила такого результату (ст. 25 Конвенції). Визначення істотного порушення договору відповідає поданому в п. 2 ст. 651 ЦК, крім вийнятків із нього.

Основним способом зміни і розірвання договору, що найбільше відповідає природі договірних відносин, є домовленість сторін. Так, Вищий арбітражний суд України в оглядовому листі № 01-8/97 від 31.01.2001 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з укладанням і виконанням кредитних договорів» (п.1) зазначив, що надіслання кредитором позичальникові пропозиції про внесення змін до кредитного договору і підписання позичальником документа про розрахунки за договором згідно з новою процентною ставкою та перерахування відповідних відсотків вважається досягненням сторонами згоди щодо розміру процентної ставки [80, с. 30]. В ЦК (ст. 654) передбачено, що зміна і розірвання договору вчиняється в тій самій формі, в якій його укладено, якщо інше не встановлено законом, договором або не впливає із звичаїв ділового обороту. Для господарських договорів такою є письмова форма (ст. 181 ГК). В силу понятійного змісту оферти та акцепту вони є стадіями укладення договору, отже, не можуть використовуватися для зміни і розірвання договору. Пропозиція змінити договір відрізняється від пропозиції укласти договір тим, що на неї не поширюють свою дію правила ст. 641 ЦК, а в її змісті вказується на зміну прав і обов'язків сторін або їх об'єму.

Відповідно до Угоди про загальні умови поставки між організаціями держав-учасників СНД (п. 21) розірвання договору повинно здійснюватись за угодою сторін, а в окремих випадках допускається і одностороння відмова

від виконання договору. Одностороння відмова від виконання договору допускається при поставці неякісних товарів; при завищенні постачальником ціни на товари без попереднього узгодження з покупцем. Покупцю надано право відмовитись від передбачених договором товарів в усіх випадках, за умови відшкодування постачальнику всіх заподіяних збитків.

Аналізуючи правові наслідки зміни і розірвання договору, слід вказати на те, що згідно з п.п. 1, 2 ст. 611 ЦК припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, розірвання договору і зміна умов зобов'язання розглядаються як види правових наслідків порушення зобов'язання. У зв'язку з цим, ведучи мову про зміну і розірвання договору, необхідно чітко відмежовувати, чи маються на увазі наслідки порушення зобов'язання, чи стрижневий елемент інституту договору - укладення, зміна і розірвання договору. Якщо зміна і розірвання договору є відповіддю на порушення умов договірною зобов'язання, то їх слід розглядати як наслідки, застосовувані для захисту прав сторони, якій завдано збитки. В цьому випадку заподіяння збитків передує зміні і розірванню договору. Якщо в основі зміни і розірвання договору лежить вольова категорія – ініціатива однієї сторони чи угода сторін, то зміну і розірвання договору слід розглядати як дію, що породжує правові наслідки, передбачені в ст. 653 ЦК. В цьому випадку є три можливих варіанти розвитку подій. По-перше, маються на увазі передбачені в законі чи договорі односторонні дії сторони, направлені на зміну чи розірвання договору, для вчинення яких не потрібно згоди контрагента. По-друге, сторона договору чи інша зацікавлена особа може звернутися до суду з вимогою змінити чи розірвати договір. По-третє, сторони можуть досягти домовленості про двосторонню погоджену зміну і розірвання договору. Заподіяння збитків у цих випадках є наслідком їх вчинення.

В окремих випадках договірне право передбачає зміну і розірвання договору за ініціативою однієї сторони. Одностороння зміна чи розірвання договору, як правило регулюється імперативними правовими нормами або

умовами договору. Повідомлення про односторонню зміну чи розірвання договору є правочином, оскільки, в його основі лежать дії, спрямовані на зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків. Одержання стороною пропозиції про зміну чи розірвання договору та ненадіслання на неї відповіді не тягне зміни і розірвання договору чи звільнення від виконання зобов'язання на умовах, передбачених договором. Одностороння вимога про розірвання договору може бути викликана недбалістю ставленням сторони до отриманого чи створенням загрози безповоротної втрати дарунка за договором дарування (ст. 727 ЦК), або може виникати в порядку захисту цивільних прав і інтересів в судовому порядку (п.п. 6,7 ст. 16 ЦК). Згідно п. 3 ст. 612 ЦК якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків. Відповідно до ЦК відмовитися від договору може: покладавець в договорі схову (ст. 953), довіритель або повірений в договорі доручення (ст. 1008), комітент в договорі комісії (ст. 1025) тощо.

В договірній практиці нерідко зустрічаються випадки, коли в договір заздалегідь включається умова про право однієї чи всіх сторін при певних обставинах розірвати або змінити договір без додаткового погодження з іншою стороною, тобто в односторонньому порядку.

В разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим (п. 3 ст. 651 ЦК), якщо зазначена зміна або розірвання договору реалізується в формі односторонньої ініціативи, стороні в договорі достатньо лише заявити своєму контрагенту про зміну певних умов договору чи про його розірвання. В такому випадку моментом зміни чи розірвання договору буде отримання особою повідомлення про зміну чи розірвання з нею договору, згоди цієї сторони не вимагається. Тому на відміну від зміни і розірвання договору за угодою сторін, зміна і розірвання договору з ініціативи однієї сторони (одностороння відмова від виконання) є односторонньою дією.

В разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом (п. 1 ст. 615 ЦК). Внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання частково або у повному обсязі відповідно змінюються умови зобов'язання або воно припиняється.

Зміна і розірвання договору за ініціативою однієї із сторін може бути здійснена в судовому порядку. На підставі ст. 124 Конституції України та ст. 4 ЦПК (ст. 3 ЦПК 2004 р.) сторона може звернутися до суду з проханням змінити чи розірвати укладений нею договір. Відповідно до вимог ст. 5 ГПК обов'язковому досудовому врегулюванню підлягають спори, що виникають з договору перевезення, договору про надання, послуг зв'язку та договору, заснованому на державному замовленні. Якщо договір розривається в судовому порядку, то у сторони виникає право вимагати розірвання договору (така вимога звернена до суду), а не право розірвати договір. Проте права сторони звернутися до суду не достатньо для задоволення її прохання змінити чи розірвати договір, тому необхідним є наявність у сторони юридичних підстав для вимоги зміни чи розірвання договору. А у випадку, коли певними діями порушується публічні інтереси, у сторони може виникнути обов'язок змінити чи розірвати договір.

Обов'язковий досудовий порядок зміни і розірвання договору полягає в примусі здійснення певного комплексу заходів щодо врегулювання досудового спору силами сторін в досягненні консенсусу. Такий порядок передбачає направлення ініціатором зміни чи розірвання договору пропозиції про зазначене і припиняється із досягнення контрагентами згоди щодо зміни чи розірвання договору, що вважатиметься заснованим на угоді сторін. Договір вважається зміненим чи розірваним з моменту вступу в законну силу рішення суду, а самі сторони не можуть передбачити інший момент зміни чи розірвання договору.

Крім судового чи судово-господарського порядків розірвання договору за ініціативою однієї сторони, зміну і розірвання договору може

бути здійснено шляхом часткової (зміна) і повної (розірвання) відмови від виконання договору. У випадку повної односторонньої відмови від виконання договору, коли така відмова допускається законом, договір вважається розірваним.

Особливої форми для зміни і розірвання договору в односторонньому порядку законодавцем не встановлено, тому ймовірно припустити, що його необхідно здійснити у формі, в якій було укладено цей договір.

В ЦК (п. 1 ст. 615) передбачається, що у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом. Відповідно до ЦК (п. 2 ст. 666) якщо приналежності товару або документи, що стосуються товару, не передані продавцем у встановлений строк, покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцеві. Відповідно до п. 2 ст. 615 ЦК одностороння відмова від зобов'язання не звільняє винну сторону від відповідальності за порушення зобов'язання. Внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання частково або у повному обсязі відповідно змінюються умови зобов'язання або воно припиняється.

Наслідки зміни і розірвання договору умовно можна розділити на дві групи: позитивні, які передбачають юридичні наслідки таких дій, наприклад, зміну або припинення зобов'язань сторін (п.п. 1,2,3 ст. 653 ЦК) та негативні, які пов'язуються із компенсацією вартості чи передачею об'єктів матеріального світу, що є предметом договору. Особливість визначення наслідків зміни і розірвання договору полягає в тому, що положення ст. 653 ЦК є загальними як для цивільно-правових так і для господарських договорів. Тому в законодавчих актах можуть міститися положення щодо позитивних наслідків зміни і розірвання договору, але за своїм змістом вони лише деталізують загальні положення, наприклад п. 1,2 ст. 27 Закону України «Про оренду державного та комунального майна».

В ЦК (п. 2 ст. 653) передбачено, що у разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються. Проте зобов'язання сторін припиняються також у випадках виконання зобов'язання, передання відступного, зарахування, співпадінням боржника і кредитора в одній особі, новації, прощення боргу, неможливості виконання (ст. 851 ЦК), смерті фізичної та ліквідації юридичної особи тощо. Отже, випадки зміни і розірвання договору не охоплюють повного або часткового припинення зобов'язання, здійсненого по волі сторін, яке не пов'язане із впливом на його предмет, місця, строків виконання тощо (п. 1 ст. 653 ЦК) та не передбачає безумовного звільнення боржника від невиконаного зобов'язання (ст. 605 ЦК).

У разі зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Моментом зміни і розірвання договору за домовленістю сторін є досягнення згоди про таку зміну і розірвання. Якщо договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили (п. 3 ст. 653 ЦК), що є юридичним фактом.

Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. Встановлення меж виконання прав і обов'язків сторін має важливе значення для визначення наслідків зміни і розірвання договору. Оскільки зміна і розірвання договору відбуваються на майбутнє, тому відповідні наслідки наступають в такому ж порядку. Диспозитивне правило п. 4 ст. 653 ЦК передбачає, що все отримане сторонами за договором залишається у них, тому немає необхідності повертати сторони в попередній стан, що існував до укладення договору. Оскільки одна із сторін може опинитися в більш вигідному становищі, тому у сторін виникає право вимоги оплати переданої речі, та можуть

застосовуватись норми, що регулюють зобов'язання у зв'язку з набуттям майна без достатньої правової підстави (ст. 1212 ЦК).

Якщо підставою розірвання або зміни договору є його порушення, то з припиненням невиконаного регулятивного зобов'язання виникає охоронне правовідношення. Якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з його істотним порушенням однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору. Таке право надається стороні-ініціатору зміни і розірвання договору у разі, якщо договір змінено або розірвано внаслідок його істотного порушення контрагентом (п. 5 ст. 653 ЦК). Слід особливо підкреслити, що право змінити і розірвати договір та відшкодувати збитки виникає з факту його порушення, чим відокремлює цей випадок та його правові наслідки від інших випадків зміни і розірвання договору. Йдеться про зустрічну вимогу відшкодування збитків, завданих правомірною зміною чи розірванням договору у відповідь на істотне порушення умов договору іншою стороною.

Г.Ф. Шершеневич вказував, що цивільне правопорушення є дією забороненою об'єктивним правом. Порушення договірного зобов'язання є вчиненням дії, суперечної умовам договору, а тому збитки, завдані односторонньою зміною і розірванням договору, на які сторона договору немає договірних чи законних повноважень, впливають із вчинення дії, що заздалегідь суперечить умовам договору. Звідси впливає висновок про те, що вчинення несуперечної договору односторонньої зміни і розірвання договору не може потягнути завдання збитків. Разом з тим, в ЦК (п. 4,5 ст. 1013) передбачено, що у разі, якщо договір комісії не був виконаний з причин, які залежали від комітента, комісіонер має право на комісійну плату на загальних підставах, а у випадку розірвання або односторонньої відмови від договору комісії комісіонер має право на плату за фактично вчинені дії.

Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. в ст.ст. 81-84 передбачає наслідки розірвання договору. Відповідно до п. 1 ст. 81 Конвенції розірвання договору звільняє обидві

сторони від їх зобов'язань за договором у разі збереження права на стягнення збитків, що можуть підлягати відшкодуванню. Проте розірвання договору не торкається яких-небудь положень договору, що стосуються порядку врегулювання спорів чи прав і зобов'язань сторін у разі його розірвання. Відповідно до встановлених Конвенцією наслідків розірвання договору (п. 1 ст. 81) сторона, що виконала договір повністю або частково, може вимагати від другої сторони повернення всього того, що було поставлене чи сплачене за договором. Якщо обидві сторони зобов'язані здійснити повернення отриманого, то вони повинні зробити це одночасно. Відповідно до вимог п. 1 ст. 82 Конвенції покупець втрачає право заявити про розірвання договору або вимагати від продавця заміни товару, якщо для покупця неможливо повернути товар у тому ж стані, в якому він його одержав. Покупець, який втратив право заявити про розірвання договору або вимагати від продавця заміни товару зберігає право на всі інші засоби правового захисту, передбачені договором і цією Конвенцією (ст. 83). При визначенні наслідків розірвання договору передбачено (п. 1 ст. 84), якщо продавець зобов'язаний повернути вартість, він повинен також сплатити відсотки з неї, рахуючи з дати оплати вартості, а покупець, у свою чергу, повинен передати продавцю весь прибуток, який він одержав від товару або його частини.

В ЦК (ст. 203) встановлено загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину. В контексті дослідження цього питання слід звернутися до проблеми співвідношення понять недійсності і неукладеності цивільно-правового договору. Так, Д.І. Мейер вказував, що під поняття недійсності підпадає і така угода, яка є безсильною в юридичному бутті при відсутності необхідної умови, що визнана сторонами необхідною; проте таку угоди ми називаємо нездійсненою. Автор зазначав, що слід розрізняти і розмежовувати поняття недійсного і неукладеного договору та їх правові наслідки.

Фактичний склад угоди не обмежується лише волею і волевиявленням певного змісту, наприклад, договір позики поряд з волею і волевиявленням

передбачає фактичну передачу речі. Необхідність розмежування фактичного складу і юридичних наслідків необхідно тому, що неможливо стверджувати, що недійсний правочин не тягне ніяких юридичних наслідків (наприклад, дво- чи одностороння реєстрація). Оскільки волю було виражено і спрямовано на досягнення певного результату, цей факт вважається таким, що настав. Факт може бути байдужим з точки зору права, але недійсним він не може бути. Інша справа – це наслідки, які пов'язані з фактом. Вони можуть наступити, а можуть і не наступити, в останньому випадку і буде мати місце недійсна угода. Поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані передбачає різні юридичні наслідки недійсних правочинів (ст. 215 ЦК). Абсолютно недійсні (нікчемні) правочини (*nullitas*) визнаються таким в силу їх суперечності положенням закону. Тому немає потреби додатково звертатися до суду про визнання нікчемного правочину недійсним.

Правовими наслідками недійсності правочину (ст. 216) є те, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, відшкодувати вартість одержаного, за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою. Крім того, суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Обставини, які складають основу для зміни чи розірвання договору, виникають після його укладення, а договір вважається зміненим чи розірваним на майбутнє з моменту здійснення відповідних дій. В свою чергу неукладені чи недійсні договори фактично визнаються такими, яких не

існувало. Разом з тим, розірвання договору є одним з випадків припинення зобов'язань. Проте припинення договірною зобов'язання не завжди є розірванням договору, тому постає питання про розмежування понять розірвання договору і припинення договірною зобов'язання у зв'язку з неможливістю виконання.

Неможливо змінити або розірвати договір, якщо правовідношення, а разом з ним і договір, припиняється на основі інших юридичних фактів або взагалі не виникло. Це означає, що недійсні і неукладені договори не можуть потягнути настання правових наслідків, а тому дії щодо їх зміни чи розірвання не можуть призвести до дійсності цих договорів чи настання інших правових наслідків.

На відміну від неукладеного договору, для недійсного договору закон передбачає можливість визнання його дійсним. Наприклад, договори, укладені особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (п. 1 ст. 223), а також малолітнім поза межами його дієздатності (п. 1 ст. 221 ЦК), договори яким не надано передбаченої законом форми (п. 2 ст. 220 ЦК), можуть бути визнані дійсними. Для визнання оспорюваного правочину недійсним та застосування наслідків недійсності правочину (нікчемного та оспорюваного) можливе звернення з позовом до суду, але в межах строків позовної давності.

В силу презумпції казуальності договорів на стадії їх реалізації недоліки, пов'язані з фактичним досягненням мети договору, є підставою для припинення зобов'язання, розірвання договору або зменшення розміру зустрічного обов'язку. Зазначене має пряме відношення до зміни і розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Для юридично вірного здійснення зміни і розірвання договору слід особливо уважно визначати співвідношення нормативних актів і намірів сторін у визначенні мети і умов договору [226, с. 147].

ВИСНОВКИ

Розгляд проблемних питань, пов'язаних із правовими наслідками відмови від договору у цивільному праві України, дає можливість зробити наступні висновки:

Цивільно-правовий договір - це юридичний акт двох і більше осіб, заснований на їх погоджених діях, виражений у вільному волевиявленні, зафіксований у встановленій законом формі і спрямований на досягнення єдиного правового результату, який полягає у встановленні, зміні та припиненні цивільних прав і обов'язків;

Правове регулювання договорів виражається у встановленні порядку їх укладення, зміни і розірвання, виконанні, відповідальності за невиконання чи неналежне виконання сторонами їх умов. Відтак, юридичні норми про укладення, зміну та розірвання договорів входять до групи цивільно-правових норм, що здійснюють регулювання договорів і умовно поділяються на декілька груп:

- норми, які визначають загальні (базисні) положення укладення договорів;
- норми, які визначають загальний (традиційний) порядок укладення договору;
- норми, які визначають спеціальний порядок укладення окремих видів договорів (господарського договору, укладення договорів на біржах, аукціонах, конкурсах);
- норми, які встановлюють обмеження щодо укладення договору (містять винятки із загального правила про свободу договору);
- норми, які визначають умови, підстави та наслідки зміни і розірвання договору;

Договірне законодавство України знаходиться на стадії його розвитку і формується в основному з урахуванням тенденцій економічного розвитку

країни. На нашу думку, в майбутньому відбудеться перехід від розрізненого правового регулювання окремих видів договірних відносин до системного та цілісного їх регулювання. Важливо вказати на те, що питання укладення, зміни та розірвання договору, визначення його форми, виду, змісту та суб'єктного складу є загальними для всіх видів договорів, а тому їх вирішення необхідно здійснювати шляхом єдиного законодавчого регулювання.

Законодавче закріплення принципу добросовісності, справедливості і розумності, на якому ґрунтується концепція «чесних намірів», для окремого договірного зв'язку означає розширення підстав захисту прав та охоронюваних законом інтересів осіб, починаючи з переддоговірної стадії, до моменту належного виконання договору всіма його сторонами.

Принцип свободи договору не є безмежним, але обмеження свободи договору можливе лише шляхом його законодавчого регулювання з метою: а) захисту інтересів держави, що забезпечить нормальне функціонування ринкової економіки; б) захисту суспільних інтересів; в) забезпечення нормальної конкуренції на ринку товарів і захисту економічно слабшої сторони. Вказані обмеження свободи договору можуть стосуватися суб'єктів договірних відносин або змісту договірно-правового зв'язку.

Зміна і розірвання договору є нормативно-логічною послідовністю дій, що вчиняють сторони, в порядку та на основі передбачених договором чи законодавством підстав, з метою змінити чи розірвати укладений між ними договір на майбутнє. Оскільки метою договору є встановлення, зміна і розірвання цивільних прав і обов'язків, то домовленість сторін про зміну або розірвання договору є цивільно-правовим договором, який необхідно відрізнити від тих юридичних фактів, що тягнуть за собою зміну і розірвання зобов'язання.

Зміна договору здійснюється в чітко встановлених межах і має на меті зміну зобов'язання відповідного виду, а не моделі договору, виконання якого ще повністю або частково не здійснено чи носить тривалий характер. Тому

змінений сторонами договір залишається в силі та продовжує діяти. На відміну від зміни договору його розірвання здійснюється з метою припинення цивільних прав та обов'язків на майбутнє і передбачає припинення дії такого договору повністю.

Для існування договору і виконання його мети, необхідно щоб в змісті договору, постійно залишались три групи істотних умов: 1) істотні умови про предмет договору; 2) істотні умови які визнані такими за законом; 3) істотні умови які необхідні для даного виду договору. Вказані умови не можуть бути виключені із змісту договору у жодному випадку, оскільки такий договір не може створювати права і обов'язки для його сторін. У зв'язку із зазначеним, необхідно доповнити п. 1 ст. 638 ЦК положенням наступного змісту: «Істотні умови договору можуть бути змінені його сторонами, але не можуть бути виключені із змісту договору після його укладення, крім умов, визнаних істотними за заявою однієї із сторін».

Гарантійне зобов'язання необхідно розглядати як таке, що виникає після виконання договору. У зв'язку із цим, споживачеві не може надаватись право розірвання договору під час встановлення гарантійного строку, а тому до п. «д» ч.1 ст. 14 Закон України “Про захист прав споживачів” необхідно внести зміни, шляхом надання споживачеві права на відшкодування збитків, яких він зазнав внаслідок придбання ним товару неналежної якості або права на відмову від договору і скасування права на розірвання договору.

Поняття відмови від договору не збігається за змістом з поняттям односторонньої зміни і розірвання договору. Правові наслідки зміни і розірвання договору визначені в ст. 653 ЦК, а правові наслідки відмови від правочину встановлюються законом або домовленістю сторін. Відповідно до п. 4 ст. 653 ЦК сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом. На нашу думку, конструкція відмови від договору використовується саме для того, щоб повернути сторони у попередній стан, проте законом або домовленістю

сторін можуть бути передбачені інші правові наслідки здійснення таких дій. Відмова від договору здійснюється самостійно сторонами без звернення до суду, а зміна і розірвання договору у встановлених випадках можуть здійснюватися в судовому порядку. Зміна і розірвання договору допускаються до моменту повного виконання договору, а відмова від договору може бути здійснена також після повного виконання договору;

Пролонгація цивільно-правового договору на новий строк, передбачає зміну його істотної умови про строк дії договору, оскільки строк дії договору не можна розглядати відірвано від договору, так як він вимагає конкретизації в межах часового проміжку, що виражається встановленням дати укладення договору і дати припинення його дії. У випадках передбачених законом, пролонгація дії договору, як і укладення чи зміна договору, вимагає додержання нотаріальної форми договору, а в необхідних випадках і його державної реєстрації;

Зміна і розірвання договору у разі істотного порушення його умов здійснюється в судовому порядку. Судом повинно бути встановлено завдання шкоди, яка значною мірою позбавляє сторону договору того, на що вона розраховувала. Істотність порушення договору покладено в залежність і визначається терміном «позбавлення в значній мірі». На жаль, зміст цього терміну законодавцем не розкривається, а тому в кожному конкретному випадку суд повинен встановити, чи була сторона значною мірою позбавлена того, на що вона розраховувала, і те, що в дійсності отримала. Тобто, визначальним для визначення істотності заподіяної шкоди є мета договору. Сторона, яка вважає, що відбулось істотне порушення договору, повинна не тільки вказати, а й довести, що таке порушення є істотним;

Істотна зміна обставин як підстава зміни і розірвання договору є новеллою ЦК (ст. 652). У разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання. Проте, зміна і розірвання договору у разі

істотної зміни обставин передбачена диспозитивною нормою ЦК і потребує наступного затвердження угодою сторін;

Зміна обставин є істотною, коли вони змінилися настільки, що якби сторони могли їх передбачити, то вони взагалі б не уклали такого договору чи уклали б його на інших умовах. Судова практика виходить з того, що банкрутство не може бути визнано істотною зміною обставин і розглядається як зміна обставин, викликана причиною, яку зацікавлена сторона не могла вирішити після її виникнення;

Наслідки зміни і розірвання договору умовно можна розділити на дві групи: 1) позитивні - передбачають зміну або припинення зобов'язань сторін (п.п. 1,2,3 ст. 653 ЦК); 2) негативні - пов'язуються із компенсацією вартості переданого за договором чи поверненням об'єктів матеріального світу, що є предметом договору, відшкодуванням заподіяної шкоди, накладенням певних обтяжень на сторону, яка винна у зміні чи розірвання договору, коли така зміна чи розірвання не впливає із угоди сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аномалії у цивільному праві; навч.практ посіб. / Р.А. Майданик, Бервено С.М., Майданик Н.І. та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. -К., 2010.-1008 с.
2. Ансон Р. Договорное право. - М.: Междунар. книга, 1984. - 464 с.
3. Антологія української юридичної думки убт./редкол.:Ю.С. Шемшученко та ін.-т. 6: Цивільне право; відп. ред. Я.М. Шевченко.-К., 2003.- 584 с.
4. Безклубий І.А. Банківські правочини: монографія / І.А. Безклубий.-К., 2007-456 с.
5. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія/ С. М. Бервено.- К, 2006.- 392 с.
6. Бобрик В. І. Особисте життя як об'єкт цивільно-правової охорони: монографія/ В. І. Бобрик.- К., 2008 - 208 с.
7. Богданов Е.В. Договор в сфере предпринимательства. – Х., 1997. - С. 23.
8. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія / Т. В. Боднар.- К., 2005.- 272 с.
9. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (загальні положення): навч. посібн./ Т.В. Боднар.- К., 2007.-280 с.
10. Брагинский М.И. Шапкина Г.С. Хозяйственные договоры в материально-техническом снабжении и сбыте. - М: Экономика, 1976. - 192 с.
11. Ваіах В. В. Наследственные отношения в Украине, Российской Федерации, Франции, Германии и США (сравнительно-правовое исследование): монография / В. В. Валах.- Х., 2012.- 320 с.
12. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія/ І.В. Венедіктова.- Х., 2011.-260 с.
13. Вінник О.М. Науково-практичний коментар Закону України "Про акціонерні товариства"/О.М. Вінник.- К., 2009.-312 с.
14. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона): пер с фр. отв. ред. А. Довгерт- К., 2006 - 1008 с.

15. Гражданское уложение Германии: пер. с нем.- М., 2004.- 816 с.
16. Гриня А.Б. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб: монографія / А. Б. Гри-няк.-К.,2008.- 176 с.
17. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: монографія/І.О. Дзера.- К., 2001.- 255 с.
18. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: монографія/О. В. Дзера.-К., 1996.-271 с.
19. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова та ін.; за ред. О.В.Дзери.- К., 2008.-896 с.
20. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери.- К., 2009.- 1200 с.
21. Єдиний комерційний кодекс США // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 2 : Д — Й. — 744 с.
22. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. – М.: Спарк, 2001. — С. 372—373.
23. Загальна теорія цивільного права: підручник / за ред. О.А. Підпригори, Д.В. Бобрової - К., 1992.-454 с.
24. Заїка Ю. О. Спадкове право України: навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є.О. Рябоконт/за ред. О. В. Дзери.-К., 2009.-353 с.
25. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. / Ю. О. Заїка.-2008.- 367 с.
26. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. Основные институты гражданского права зарубежных стран : сравнительно-правовое исследование / [В. В. Залесский и др.] ; отв. ред. В. В. Залесский. М.: Норма, 2009. - С. 311.
27. Французский гражданский кодекс / Науч. ред.: Д.Г. Лавров; Пер. с франц.: А.А. Жукова, Г.А. Пашковская. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 1101 с.

28. Харитонов С. О. Цивільні правовідносини: монографія/С.О. Харитонов, О. І. Харитонova.- К., 2011.-456 с.
29. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т.; К. Цвайгерт, Х. Кетц.- Т. 1.- М., 2000.-480 с.
30. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика.-К., 2010.-974 с.
31. Цивільне право України: Академічний курс: підручник. Загальна частина: у 2 т./ Я. М. Шевченко (відпов. ред.) та ін - Т. 1 - К., 2004.- 520 с.
32. Цивільне право України: курс лекцій / за ред. Р.Б. Шишки, В. А. Кройтора.-Т. І.-Х., 2008.-680 с.
33. Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. Р. О. Стефанчука - К 2007.-424 с.
34. Цивільне право України: Особлива частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика.-К., 2010.- 1176 с.
35. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т. 1. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького.-Х.: Право 2011 -Т 1 -656 с.
36. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців).-Т. 12: Право власності та інші речові права/за ред. І.В.Спасибо-Фатєєвої.- Х., 2009.- 544 с.
37. Цюра В. В. Речові права на чуже майно: наук, практ. посіб. / В. В. Цюра.- К., 2006. - 136 с.
38. Шапп Я. Система германского гражданского права / Пер. с нем. С. В. Королева. — М., 2006. — 360 с.
39. Шевченко Я. М. Вибрані праці (1964-2012 рр.) / Я. В. Шевченко.-К., 2012. - 404 с.
40. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: монографія/ В.С. Щербина-К.: Юрінком Інтер, 2Ш. – 264 с.